

H.J.M. Claessen, **Verdwenen koninkrijken en verloren beschavingen. Opkomst en ondergang van de Vroege Staat**. Van Gorcum, Assen/Maastricht 1991, 250 p.

H.J.M. Claessen en P. van de Velde (red.), **Dynamiek in discussie**. Centrum voor Niet-Westerse Studies, Leiden 1991, 175 p.

Verdwenen koninkrijken en verloren beschavingen bevat een herformulering van het hoofdthema uit het gehele oeuvre van H.J.M. Claessen, die zich verdienstelijk heeft gemaakt als initiator van het onderzoek naar de zogenaamde Vroege Staten.

Claessen deelt, zoals gewoonlijk, zijn betoog helder en overzichtelijk in aan de hand van een aantal expliciet in de inleiding gestelde en in de slotbeschouwing beantwoorde vragen. Hij begint zijn betoog met een bespreking van verschillende theorieën over het ontstaan van de staat. Claessen doet daarbij recht aan het gedachtengoed van elke denker door het uitvoerig toe te lichten en van commentaar te voorzien. Die uitvoerigheid staat soms het volgen van de hoofdlijn van het betoog wat in de weg. Door de bespreking van veel theorieën maakt Claessen echter wel duidelijk dat de structuur, het functioneren en de ontwikkeling van Vroege Staten waar en wanneer ook overeenkomsten vertonen; een constatering die in *The Early State* (1978) al zo belangrijk bleek.

Die constatering vormt de grondslag van de door Claessen gepropageerde methode van de interculturele vergelijking. Voor de theorievorming van het ontstaan van staten is deze methode belangwekkend gebleken. Claessen gaf onder andere in *Machtige Moeders* (1986) aan, dat vergelijkend onderzoek de mogelijkheid biedt om uitzonderingen van algemeenheden te onderscheiden. Op grond van vergelijkende studies van concrete Vroege Staten werd door Claessen en P. van de Velde een algemeen model ontworpen, het Complexe Interactie Model. Het enige problematische van een algemeen model, zo werd in *The Early State* al gesteld, is zijn representativiteit. Sinds zijn introductie is het Complexe Interactie Model echter talrijke malen getoetst en naar bevind van zaken bijgesteld tot een nuttig onderzoeksinstrument.

Het Complexe Interactie Model geeft drie clusters van factoren die in onderlinge beïnvloeding de vorm van een sociaal-politieke organisatie bepalen. Het betreft het formaat van de samenleving, de economie en de ideologie. Geen van deze drie kan een doorslaggevende rol worden toegedicht; het gaat erom dat de evolutie van de sociaal-politieke organisatie wordt gestuurd door een samenspel van de overige drie factoren, waarbij die organisatie een vierde factor wordt, die op zijn beurt de overige drie beïnvloedt. Een grafische weergave van het model, zoals opgenomen in *De politiek denkende en handelende mens* (1988), ontbreekt helaas in het besproken werk. Het Complexe Interactie Model is een algemeen model, maar kan ook op een specifieke situatie worden toegepast. In dat geval dienen contextgebonden factoren van tijd en plaats in de analyse te worden betrokken. Claessen bespreekt in zijn nieuwe

boek de aspecten van de factoren van het Complexe Interactie Model aan de hand van een keur aan voorbeelden.

Van een Vroege Staat is volgens Claessen sprake wanneer het een sociaal-politieke organisatie betreft die een drielagige bestuursstructuur vertoont waarbij de hoogste laag, die zich in het centrum bevindt, de gelegitimeerde macht tot dwang bezit. Deze kenmerken onderscheiden een Vroege Staat van zijn voorganger, het hoofdschap, en zijn opvolger, de Volgroeide Staat. De overgang van het ene naar het andere type vindt geleidelijk plaats. Het Complexe Interactie Model veronderstelt dat die verandering plaatsvindt door positieve feedback: ontwikkelingen in de verschillende factoren versterken elkaar zodanig dat de overgang naar een volgend type wordt bewerkstelligd. Maar diezelfde feedback kan stagnatie of zelfs ineenstorting van de sociaal-politieke organisatie teweegbrengen. Het terechtkomen in een volgende fase, zo zegt Claessen, is eigenlijk de minst waarschijnlijke uitkomst in het complexe samenspel van factoren.

Een speciale rol in de ontwikkeling van de Vroege Staat is weggelegd voor het centraal bestuur. De beslissingen van heersers worden volgens Claessen genomen op grond van het, eliasiaans aandoende, principe van lokale optimalisering. Keuzes zijn vaak niet de in theorie best denkbare, maar in de gegeven omstandigheden meest voor de hand liggende. Dit impliceert dat staatsvorming mede wordt beïnvloed door mensen die de lange-termijngevolgen van hun keuzes niet kunnen overzien.

Claessen biedt in dit boek een overzicht van het Leidse Vroege Staten-onderzoek. In het woord vooraf zegt hij dat hij een breed publiek tracht te bereiken; hij wil zich ook tot de 'belangstellende leek' richten. Ook al is de grote lijn van Claessens betoog helder en spreken de vele voorbeelden aan, toch blijft de vraag of van een 'belangstellende leek' verwacht kan worden dat hij of zij weet wat endogamie of patronage inhoudt, of wat een lineage of mana is. Sommige begrippen worden wel toegelicht, maar dat gebeurt pas later in het boek, als ze al verschillende malen zijn genoemd. Zo wordt het onderscheid tussen belasting en tributut pas op pagina 165 uit de doeken gedaan.

Wat het beoogde publiek betreft, hinkt Claessens boek enigszins op twee gedachten: voor een 'leek' (Claessen geeft zelf aan dat dit 'een gevaarlijke term' is) kan het boek te specifiek zijn, voor met het werk van Claessen bekende wetenschappers biedt het boek, behalve een paar boeiende voorbeelden, weinig nieuws. Het gaat hier om 'wetenschappers', want het Vroege Staten-onderzoek wordt bedreven door vertegenwoordigers van diverse disciplines, met name door historici, archeologen en antropologen. Dit maakt nieuwsgierig naar de verschillen tussen de invalshoeken van deze vakgebieden. Claessen legt het beslissende verschil bij het type bronnen: antropologisch materiaal gaat terug tot ongeveer de vijftiende eeuw, bronnen van voor die tijd zijn historisch, en wanneer geschreven bronnen ontbreken is de wetenschap aangewezen op de archeologie. Overigens, zo stelt Claessen in navolging van J. Romein, is de betrouwbaarheid van die bronnen maar betrekkelijk; het materiaal gaat pas spreken wanneer de onderzoeker het interpreteert. Deze uitspraak is in ieder geval voor de antropologisch geschoolde lezer weinig verrassend.

Vanuit Claessens gezichtspunt is de vraag naar waar de scheidslijn tussen antropologie en geschiedenis kan worden getrokken waarschijnlijk niet erg relevant. Toch geeft hij in zijn, samen met P. van de Velde geschreven, artikel in *Dynamiek in discussie*, een uitgave van het Centrum voor Niet-Westerse Studies waarin zowel antropologen als historici participeren, een aanzet tot het formuleren van dat onderscheid. De bijdragen van de historici De Blois en Vanderbroeck, Moeshart, Teunis en Vogelsang stellen namelijk 'het gebeuren centraal'; ze bieden analyses van concrete Vroege Staten. Voor geïnteresseerden in de Late Romeinse Republiek, het Kamakura-shogunaat, of de Oezbeken in West-Centraal-Azië bieden de artikelen ongetwijfeld nieuwe inzichten, voor anderen zijn ze wel erg gedetailleerd. Het artikel van

Teunis geeft dan nog een interessante nieuwe interpretatie van oude gegevens.

De artikelen van de antropologen van het gezelschap, Van Bakel, Oosten, Trouwborst en Van der Vliet, zijn meer gericht op theorievorming. Het gaat hier om aanvullingen op en bijstellingen van het Complexe Interactie Model. De opvallendste bijdrage in deze categorie is die van Van Bakel. Hij stelt voor de context, die bij Claessen en Van de Velde pas bij specifieke toepassing van het Complexe Interactie Model in de analyse wordt betrokken, op te nemen als vijfde factor. De samenstellers weten in hun commentaar aannemelijk te maken dat dat een 'overbodige verbijzondering' van het Complexe Interactie Model zou inhouden.

Het aardige van deze bundel is dat de lezer de wetenschap ziet cumuleren. Het is een prijzenswaardige gewoonte de neerslag van een studiedag in boekvorm te presenteren. Daar staat tegenover dat voor niet-ingewijden het verband tussen de artikelen wat vaag blijft en de zeggingskracht van de bundel als geheel gering is.

Karin Bijker

L.G.M. Spruit, *Religie en abortus. Interactiemodellen ter verklaring van de houding tegenover abortus* (dissertatie). ITS/KASKI, Nijmegen/'s-Gravenhage 1991, 233 p.

Het onderwerp van deze theoretische en empirische studie is de wijze waarop de christelijke religie van invloed is op de houding tegenover abortus. Verwachtingen hieromtrent worden afgeleid uit enkele algemene theorieën en uit eerder, voornamelijk Amerikaans, empirisch onderzoek. Deze verwachtingen worden vervolgens empirisch getoetst aan de hand van een landelijk representatief onderzoek onder 3000 Nederlanders van 18 tot 70 jaar, dat in 1985 werd uitgevoerd door Felling, Peters en Schreuder. Dit zogeheten SOCON-onderzoek bevat een groot aantal gegevens over culturele oriëntaties en waardenoriëntaties. Het onderzoek bevatte ook twee vragen over de houding ten aanzien van abortus provocatus. Deze twee vragen: 'zijn er omstandigheden waaronder abortus moet worden toegestaan?' en 'moet het mogelijk zijn dat een vrouw zonder meer abortus kan laten uitvoeren als zij dat wenst?' vormen gezamenlijk de afhankelijke variabele van de studie. Combinatie van de antwoorden op beide vragen resulteert in drie houdingen ten aanzien van abortus; de liberale (de vrouw beslist: 38,3% van de ondervraagden), de restrictieve (alleen toegestaan onder bepaalde omstandigheden: 52,4%) en de conservatieve (nooit geoorloofd: 9,2%).

Deze verschillende houdingen worden vervolgens binnen een complex theoretisch model verklaard, waarin onderscheid wordt gemaakt tussen exogene, endogene en conditionele variabelen, die zelf voornamelijk het karakter hebben van houdingen en culturele oriëntaties.

De belangrijkste uitkomst van de overstelpende hoeveelheid statistische analyses is dat de (afwijzende) houding tegenover abortus voornamelijk bepaald wordt door twee variabelen, namelijk een christelijke levensbeschouwing en 'respect voor het leven' (gemeten als attitude ten aanzien van suïcide en euthanasie). Deze beide variabelen blijken vrijwel los te staan van andere factoren waarvan een invloed werd verwacht, zoals seksueel conservatisme, de aanvaarding van alternatieve samenlevingsvormen en een traditionele opvatting over de rol van de vrouw. Deze laatste variabelen blijken weinig of geen invloed te hebben op de houding ten aanzien van abortus. Het algehele beeld dat hieruit voortvloeit is dat afwijzing van abortus slechts in geringe mate is ingebed in een meer omvattende en samenhangende visie op mens en maatschappij.

De studie van Spruit is in zijn mogelijkheden behoorlijk beperkt door het feit dat het een secundaire analyse van bestaande onderzoeksgegevens betreft. De operationalisering van de afhankelijke variabele bij voorbeeld is hierdoor zeer smal. De grens van het theoretisch aan-

vaardbare wordt echter duidelijk overschreden wanneer het concept 'modernisering' wordt geoperationaliseerd door de variabelen leeftijd en opleidingsniveau. Maatschappelijk gesproken vormt deze studie een spijtvolle analyse van een moreel achterhoedegevecht. Abortus is in de hele westerse wereld, met Ierland als enige uitzondering die de regel bevestigt, algemeen aanvaard. Door te persisteren in een generaal verbod van abortus heeft met name de rooms-katholieke kerk zich vervreemd van de alledaagse leef- en belevingswereld van de gelovigen (slechts 11% van de Nederlandse katholieken onderschrijft de officiële leer rond abortus). De auteur pleit ten slotte dan ook zeer voorzichtig voor een iets minder starre opvatting van de zijde van de rooms-katholieke kerk, om de kloof tussen leven en leer niet onoverbrugbaar te laten worden.

Evert Ketting

Martien van Hemert, **Achtergronden van kerkelijk gedrag. Een onderzoek in zeven rooms-katholieke parochies** (dissertatie). KASKI, Den Haag 1991, 192 p.

Op een bevolking van ruim veertien miljoen Nederlanders zijn er thans zo'n negen miljoen kerkelijk geregistreerden en ruim anderhalf miljoen kerkgangers per weekend. Daarmee is kerkelijk gedrag 'door zijn massaliteit alleen al een onderzoek waard, te meer waar dit gedrag doorwerkt in of minstens samengaat met bepaalde opstellingen en gedragingen op maatschappelijk, politiek en ethisch terrein' (p. 129). Aldus rechtvaardigt Van Hemert de keuze van het in sommiger ogen wellicht wat traditionele onderwerp van zijn onderzoek, waarop hij onlangs in Nijmegen promoveerde.

De Nederlandse godsdienstsociologie is indertijd in 1933 aangevangen met het proefschrift van J.P. Kruijt over de onkerkelijkheid in Nederland. Nu vraagt Van Hemert naar de achtergronden van kerkelijkheid. Daarmee is de aandacht verschoven van kerkelijke niet-betrokkenheid naar kerkelijke betrokkenheid als het verschijnsel dat kennelijk verklaring behoeft. Van Hemert gaat overigens niet in op de vraag wat wij, bijna zestig jaar later, nu eigenlijk méér weten dan Kruijt over kerkelijke (non-)participatie. Het sociologisch onderzoek is er op dit punt in ieder geval *niet* op vooruitgegaan. Kruijt wist dat kerklidmaatschap en kerkelijke deelname los van elkaar kunnen staan, maar in het huidige onderzoek wordt de kerkelijk-gezindevraag keer op keer als filtervraag voor kerkelijke-deelnamevragen gehanteerd, alsof (zekere) deelname van niet-kerkliden aan kerkelijke activiteiten niet mogelijk is.

Na een inleidend hoofdstuk over kerklidmaatschap, kerkgang en hun maatschappelijke relevantie presenteert Van Hemert een overzicht van een twintigtal in de Amerikaanse, Duitse en Nederlandse literatuur aangetroffen theorieën ter verklaring van kerkelijke betrokkenheid; niet duidelijk wordt of hij in andere landen niet gezocht of wel gezocht, maar niet gevonden heeft. Hij onderscheidt culturele verklaringen (vanuit de inhoud en betekenis van geloof en vanuit culturele veranderingen), structurele verklaringen (vanuit stratificatie en vanuit (des)integratie), verklaringen vanuit de primaire leefwereld, sociaal-psychologische verklaringen en institutionele verklaringen. De laatste voeren ter verklaring van kerkelijk gedrag factoren binnen de kerken zelf aan, maar 'wanneer men de literatuur op dit punt overziet, is de oogst mager: sociologen zijn kennelijk geneigd om verklaringen voor kerkelijk gedrag eerder te zoeken in maatschappelijke dan in kerkelijke factoren' (p. 38). In ieder geval mist men in de theorievorming aandacht voor de kerkelijke activiteiten zelf waaraan mensen wel of niet deelnemen (zou sportsociologisch onderzoek naar korfballen voorbijgaan aan het spel zelf?).

Van de vele mogelijke theorieën betreft Van Hemert er twee in zijn onderzoek: een cultu-

rele verklaring ('doctrinal belief theory') en een structurele verklaring ('localism theory') van kerkelijke participatie. Voor het laatste construeert hij een schaal die van 'alleen maar' kerklidmaatschap tot het verrichten van kerkelijk vrijwilligerswerk loopt. Zijn onderzoek betreft een secundaire analyse van gegevens uit een eerder door het KASKI gehouden vragenlijstonderzoek in zeven over Nederland verspreide parochies met uiteenlopende maatschappelijke en kerkelijke kenmerken.

In de culturele benadering staat, evenals in het Nijmeegse SOCON-onderzoek, niet de 'orthodoxie' (dat zou een onjuiste 'verenging' zijn, p. 50) maar de 'transcendentie' van de geloofsovertuiging centraal. Wil deze van invloed zijn op kerkelijke participatie, dan dient zij gepaard te gaan met een duidelijke visie op kerk en parochie als voor de instandhouding van geloof belangrijke instanties. In de structurele benadering wordt een onderscheid gemaakt tussen oriëntatie op de directe woonomgeving en ingebed-zijn in lokale netwerken: het eerste blijkt geen en het tweede ternauwernood invloed op kerkelijke participatie te hebben. Van de sociale kenmerken is eigenlijk alleen leeftijd van belang: jongeren zijn kerkelijk minder actief, waarbij men aan een generatieverschijnsel moet denken.

Al met al wil Van Hemert het kerkelijk gedrag van rooms-katholieken plaatsen in het kader van een theorie over culturele veranderingen in Nederland gedurende de laatste halve eeuw. De verschillende geboortecohorten hebben zo hun eigen ervaringen met geloof en kerk. Voor kerkelijke participatie is naast geloof, een transcendent bewustzijn, vooral ook een institutioneel bewustzijn, een visie op de kerk als geloofsbemiddelende instantie nodig. Het is de vraag of dat laatste nu 'typisch katholiek' is of dat het ook voor andere georganiseerde godsdienstige groeperingen geldt.

In zijn studie snijdt Van Hemert tal van belangwekkende punten aan, zoals de wankelrcenteringsgrondslag voor kerkelijke-deelnamecijfers, met name bij katholieken en hervormden; de vergelijking van lidmaatschap, deelname en vrijwilligerswerk in kerken met die in andere maatschappelijke verbanden; de samenhangen tussen kerkelijk gedrag en andere maatschappelijke gedragingen; de onbewijsbaarheid van polarisatie in de katholieke kerk op het niveau van de parochianen; de weinig effectieve, maar wel tegenstellingen verzachtende rol van de gemeenschapsgedachte in de kerk. In dit soort punten toont Van Hemert zijn jarenlange omgang met kerksociologisch onderzoek, die in zijn proefschrift een voorlopige bekroning vindt.

Ruut Scholten

Siep van der Werf, **Allochtonen. Een inleiding**. Coutinho, Muiderberg 1991, 188 p.

'Per jaar komen er driehonderd publikaties over allochtonen uit. Wat is dan de meerwaarde van deze uitgave?' is de vraag die Van der Werf in zijn voorwoord stelt. Hij geeft zelf een antwoord: als docent in het MBO- en HBO-onderwijs ontbrak het hem aan een geschikt boek voor MBO- en HBO-leerlingen, waarin informatie wordt gegeven over de geschiedenis, cultuur en sociaal-economische positie van zowel Marokkanen, Turken als Surinamers. Met dit boek heeft hij in deze behoefte willen voorzien.

De onderwerpen die Van der Werf hoofdstuksgewijs behandelt, bieden inderdaad een breed overzicht. Aan de orde komen aard en geschiedenis van de migratie, geschiedenis en karakter van het Nederlandse minderhedenbeleid, de politieke en economische situatie in de landen van herkomst, cultuur, godsdienst, rechtspositie, arbeidsmarktpositie, onderwijs, gezondheid en gezondheidszorg, discriminatie en racisme. Van elk terrein geeft de auteur, vaak aan de hand van citaten uit de pers of de literatuur, een korte schets waarin aan elk van de drie

bevolkingsgroepen afzonderlijk aandacht wordt besteed.

Bij deze omschrijvingen maakt Van der Werf gebruik van het theoretisch model van Penninx over positieverwerving en positietoewijzing. Het gebruik van deze theorie leidt tot beschrijvingen waarin niet alleen de positie van allochtonen in de Nederlandse samenleving centraal staat, maar waarin ook geprobeerd wordt duidelijk te maken dat die positie voor een deel het gevolg is van de manier waarop de Nederlandse samenleving met allochtonen omgaat. Van der Werf deelt de kritiek die bijna onverbrekkelijk verbonden is aan een boek als dit: er wordt al veel te veel over allochtonen geschreven en gepraat, en veel te weinig zijn allochtonen zelf aan het woord. Bovendien leidt een beschrijving als in dit boek, waarbij in een kort tijdsbestek een groot aantal onderwerpen met betrekking tot drie bevolkingsgroepen wordt behandeld, automatisch tot generalisaties, hetgeen kan bijdragen tot de bevestiging van bepaalde vooroordelen. Als reactie op deze kritiek merkt Van der Werf echter terecht op dat de Nederlandse samenleving een multiculturele samenleving is geworden, en dat dit gegeven naar voren moet komen in het onderwijs. Dit geldt des te meer voor de opleidingen waar Van der Werf zich op richt, aangezien leerlingen van deze opleidingen in hun latere werk ook met allochtonen te maken zullen krijgen.

In aansluiting hierop geeft Van der Werf aan dat zijn boek slechts een inleiding is. Het is de taak van de betreffende docent om zorg te dragen voor het noodzakelijke vervolg op dit boek. Hij of zij moet de verbinding leggen tussen de gegeven informatie en de werkpraktijk van de leerlingen. Wat dit laatste betreft, is het jammer dat Van der Werf zo weinig expliciet aandacht besteedt aan het theoretisch concept van Penninx. Een korte uitleg van Penninx' theorie en van de consequenties van deze theorie voor de manier waarop wordt aangekeken tegen situaties, waarin de verhouding tussen allochtonen en autochtonen aan de orde is, zou wellicht verhelderend zijn voor docenten die niet zijn ingewerkt in deze materie. Degene die bekend is met de theorieën op dit gebied, zal de zienswijze van Van der Werf duidelijk herkennen, en zal ook weinig moeite hebben om zijn of haar leerlingen het noodzakelijke vervolg op dit boek aan te bieden. Voor de docent die minder bekend is met deze theorieën is dat laatste nog maar een vraag.

Margrit Spronk

H. Jansen, **Woongroepen in Nederland** (dissertatie). Academisch Boekcentrum, De Lier 1990, 267 p.

Een half jaar na Weggemans' proefschrift over woongroepen verschijnt er eind 1990 een tweede. In mijn bespreking vroeg ik me af of de mate van betrokkenheid van Weggemans zijn wetenschappelijke distantie niet in de weg stond. Hij baseerde zijn theoretisch perspectief vooral op de door Habermas onderscheiden handelingsvormen (zie *Sociologische Gids* 91/2). Jansen plaatst zijn onderzoek in een geheel ander perspectief. Zijn aanpak vindt zijn basis in de ideeënwereld en het onderzoek van prof. dr. C. Trimboos en dr. J. van Ussel. Met andere woorden, Jansen zoekt een verklaring voor de ontwikkeling van woongroepen (en andere 'alternatieve' leefvormen) in de moderne relatieproblematiek. Hij gaat in tegenstelling tot zijn voorganger dieper in op de oorzaken en achtergronden en vult in die zin een leemte op die het onderzoek 'van binnenuit' van Weggemans laat zien. De historische context komt aan bod. Jansen schetst de utopisch-communautaire achtergrond van de communes uit de jaren zestig en de differentiatie van het burgerlijke gezinscomplex.

Nadat in het najaar van 1991 het proefschrift van Beatrice Kesler is verschenen over Centraal Wonen is er een aardige handbibliotheek ontstaan sinds in 1975 de nota 'Naar meer ge-

meenschappelijkheid in het wonen' (PPD – Zuid-Holland) en Van Ussels onderzoek 'Leven in communes' in 1977 verschenen. Vele misverstanden zijn sindsdien verdwenen en het verschil tussen Centraal Wonen en woongroepen is vrijwel onzichtbaar.

Jansen laat zien hoe op het punt van de sekse-symmetrie in huishouding en opvoeding door de woongroepen een forse bijdrage wordt geleverd aan meer evenredige lastenverdeling. In dit opzicht is door de woonwijze gewerkt aan de ontwikkeling van een nieuwe moderne levensstijl.

Een afdoend antwoord op het fenomeen woongroep heeft Jansen niet. De discussie voert hij ook nog in en met zijn conclusies, waar hij zich onder andere afvraagt hoe de woonwijze en de leeftijd op elkaar inwerken. Hij koppelt het groepswonen nog sterk aan de opvoeding van kinderen. De woonvorm wordt echter steeds meer ontdekt door ouderen, de 'vergrijzing' biedt een nieuwe omvangrijke onderzoeksgroep. Het onderzoek (en het vervolgonderzoek na 2 en 4 jaar) van Jansen bij 343 woongroepen naar de organisatie van het huishouden, de omgang met elkaar en de taakverdeling tussen mannen en vrouwen is hiervoor een goede basis.

Leon Deben

Geert Dewulf, Limits to Forecasting. Towards a Theory of Forecast Errors (dissertatie). Thesis Publishers, Amsterdam 1991, 241 p.

Voorspellingen van economische en demografische grootheden ondersteunen vaak beleidsmakers bij het maken van beslissingen. Soms bestaan er prognoses naast elkaar, afkomstig van bij voorbeeld verschillende onderzoeksinstanties. In dat geval maken beleidsmakers dikwijls een keuze voor die voorspelling die het best past binnen een bepaalde beleidsvisie. Andere beleidsmakers kunnen juist een andere voorspelling omarmen, om daarmee met evenveel verve hun eigen visie te verdedigen. Een recent voorbeeld hiervan is de discussie rond de omvang van het Nederlandse wagenpark. Een onderzoeksbureau genereerde een voorspelling van 8 miljoen auto's in 2010 en de belangenverenigingen van automobilisten en van weggebouwers zagen een gouden toekomst tegemoet. Niet lang daarna zag echter de verantwoordelijke minister het 'groene licht'. Op dat moment werd de voorspelling van het aantal auto's aangegrepen om een aantal maatregelen af te kondigen die juist niet in het belang van de automobilist zijn. Een van de belangenverenigingen riep daarop de hulp in van een ander onderzoeksbureau en deze bleek zo welwillend een voorspelling van 6.5 miljoen auto's te maken.

Kortom, als beleid wordt gebaseerd op een selectie uit voorhanden zijnde voorspellingen, is het zaak deze voorspellingen grondig te evalueren en te zien of ze een zekere toets van kritiek kunnen doorstaan. Dewulf ondersteunt in zijn boek de visie dat voorspellingen systematisch moeten worden getoetst, dat ze dienen te worden opgesteld door, het liefst interdisciplinaire, teams, dat ze regelmatig moeten worden bijgesteld, en dat de vooronderstellingen die aan de prognoses ten grondslag liggen duidelijk geformuleerd moeten worden. Alvorens hij tot deze aanbevelingen komt, beschrijft Dewulf een aantal case-studies in detail. Deze zijn de voorspelling van het aantal leerlingen in het basis-, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland, en van het aantal artsen in Nederland en de Verenigde Staten. In het hoofdstuk dat hieraan voorafgaat, behandelt Dewulf de bronnen van mogelijke voorspelfouten en formuleert hij op basis hiervan een aantal postulaten die hij toetst tijdens de bespreking van de case-studies.

Het boek is overzichtelijk ingedeeld en de auteur heeft zijn werk zeer grondig gedaan. Helaas kan deze grondigheid bij de reguliere lezers van tijdschriften als de *Journal of Forecas-*

ting leiden tot een gevoel dat zo hier en daar een open deur wordt ingetrapt. Zo ligt het toch wel voor de hand dat de voorspellingen beter zijn als de waarnemingen zonder fouten zijn gemeten. Het boek schiet ook wel eens te kort. Recente ontwikkelingen in de literatuur van het voorspellen, zoals het combineren van voorspellingen en de vele grondige evaluaties van macro-economische modellen, zoals die in Engeland worden gedaan, ontbreken.

Tot slot moet me echter nog van het hart dat, wat mij betreft, de auteur met betrekking tot de karakteristieken van de voorspeller wel iets minder voorzichtig te werk had mogen gaan. Zijn conclusie is dat er geen aanwijzingen zijn gevonden dat de opleiding of de institutionele basis van voorspellers als het Centraal Planbureau van invloed zijn op de trefzekerheid van voorspellingen. Als we echter bij voorbeeld de tabellen in hoofdstuk 3 en in de appendices beschouwen, dan kunnen we zien dat in bijna alle gevallen en verspreid over meerdere jaren, de voorspellingen allemaal te laag waren. Met andere woorden, er worden al jaren systematische voorspelfouten gemaakt. Mede gezien de observatie dat dit soms geldt voor periodes van meer dan 20 jaar, bekruipt mij het gevoel dat, wat betreft de behandelde voorspelsituaties, de werkelijke 'limits to forecasting' wellicht worden gesteld door voorspellers die er na jaren van systematische missers nog niet achter zijn dat hun model niet goed functioneert.

Philip Hans Franses

Jan van Dijk, Martijn de Goede, Harm 't Hart en Joop Teunissen, **Onderzoeken en veranderen: Methoden van praktijkonderzoek**. Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen 1991, 242 p.

In dit boek gaan de auteurs in op de vraag wat praktijkonderzoek is en welke verschijningsvormen het heeft. Als eerste wordt uitgewerkt het grote belang dat in het praktijkonderzoek moet worden toegekend aan een probleemanalyse. Wat is nu eigenlijk het probleem dat moet worden opgelost, welke tussendoelen kunnen daarbij worden onderscheiden, wat is precies de uitgangssituatie, wat is de veranderingsruimte, welke hulpbronnen zijn beschikbaar, etc.? Daarbij wordt veel nadruk gelegd op het krachtenveld van tegengestelde belangen waarin zich een praktijkonderzoek meestal afspeelt.

Als een van de belangrijkste verschilpunten met het fundamentele onderzoek zien de auteurs vervolgens de dynamiek van het toegepaste onderzoek. Zo is dit type onderzoek relatief sterk individualiserend in plaats van generaliserend, is het doorgaans niet haalbaar, heeft de onderzoeker relatief weinig greep op de situatie, dient men terdege rekening te houden met de wensen, de kennis en de mogelijkheden van de opdrachtgever en heeft men te maken met voortdurende veranderingen in de omgeving. Voorts is in het praktijkonderzoek – anders dan in het fundamentele onderzoek – de bruikbaarheid en het feitelijke gebruik van resultaten een belangrijke eis. Met het oog hierop is het volgens de auteurs gewenst dat de opdrachtgever én de doelgroep – kortom de stakeholders – reeds in een vroeg stadium bij het onderzoek worden betrokken.

Ook op het vlak van dataverzameling zijn er verschillen met het fundamentele onderzoek. Zo worden er allerlei nieuwe, zogenoemde participatieve technieken gebruikt. Te noemen zijn de delphi-methode, spelsimulatie en workshoptechnieken. Verder wordt gesteld dat de dataverzamelingsfase in het praktijkonderzoek zich onder andere onderscheidt door een sterke probleemgebondenheid, door contextgebondenheid en door een voortdurende afwisseling van verzameling en analyse.

De analysefase van een praktijkonderzoek ten slotte onderscheidt zich, aldus de schrijvers, doordat hier en daar andere accenten worden gelegd. Zo valt de nadruk eerder op beschrijven-

de dan op inductieve statistiek, gaat de voorkeur veelal uit naar diachronische in plaats van cross-sectionele analyses en speelt het (quasi-)experimentele design vaak een belangrijke rol. Vandaar dat voor dit experimentele design een heel hoofdstuk is ingeruimd, terwijl ook diachronisch onderzoek zoals de analyse van tijdreeksen en sequentie-analyse kort aan de orde komen.

Het geheel overziend kan men stellen dat de auteurs erin zijn geslaagd om de lezer een beeld te geven van wat een toegepast onderzoek kenmerkt. De schrijfstijl is helder, terwijl ook voorbeelden zorgen voor een goed leesbare tekst. De, overigens niet zeldzame, (tekst-verwerkings?)foutjes doen hieraan niet werkelijk afbreuk. Ook de brede marges met daarin sleutelwoorden komen de leesbaarheid ten goede.

Een voor vele potentiële gebruikers minder gunstig materieel kenmerk van het boek is dat de nadruk eenzijdig ligt op een schets van de voornaamste karakteristieken en technieken van praktijkonderzoek. maar voor de onderzoeker die zelf praktijkonderzoek wil gaan uitvoeren, zijn deze korte uiteenzettingen niet toereikend. En juist aan dit laatste is vermoedelijk veel behoefte. Zo is de uitleg over allerlei vaker in het boek terugkerende participatieve technieken als workshops, gaming en delphi-methoden niet voldoende om deze technieken met succes te kunnen uitvoeren. Ook is het jammer dat niet meer linken zijn gelegd met het brede terrein van beleidsgericht onderzoek. Zo had hier en daar een verwijzing naar de beleidscyclus (zoals bij voorbeeld uitgewerkt door Dunn) enige surpluswaarde aan het boek kunnen geven.

Vandaar dat ik – en waarschijnlijk velen met mij – met belangstelling uitzie naar een binnenkort te verschijnen tweede deel, waarin de auteurs beloven in te gaan op allerlei vaardigheden die nuttig zijn voor de uitvoering van een praktijkonderzoek.

Piet Verschuuren